

Тип і модель речення – основа комп’ютерного відтворення його дериваційної парадигми і семантичного поля

На основі синтагматично–парадигматичного підходу до структури речення запропонована класифікація простих речень, в якій звужується традиційне поняття односкладних речень.

На ґрунті суміщеної формально–граматичної і структурно–семантичної моделей будується дериваційна парадигма речення, що об’єднує послідовно відтворювану сукупність речень сучасної української мови і їхнє семантичне поле. Це уможливлює зіставне комп’ютерне вивчення системи моделей речень та їх дериваційних парадигм в споріднених і неспоріднених мовах.

On the basis of the syntagmatic–paradigmatic approach to the structure of a sentence the classification of simple sentences is provided, in which the traditional concept of one–composite sentences narrows.

On the ground of combined formal–grammatical and structural–semantic models the derivative paradigm of a sentence is building. It units the consecutively reproduced aggregate of sentences of modern Ukrainian and their semantic area. This can make possible the comparing computer learning of the system of sentence’s models and their derivative paradigm in cognate languages and not cognate ones.

Синтаксичний рівень – найвищий рівень системи мови, і відтворення вищої одиниці цього рівня, речення, в електронному втіленні – найскладніша проблема сучасної лінгвістики.

Речення як комунікативно–предикативна одиниця системи мови має три аспекти організації і, відповідно, її вивчення:

1. Формально–граматичний.
2. Формально–семантичний.

Для електронного відтворення речення доцільним є поєднання цих моделей в одну формально–граматичну і формально–семантичну суміщену модель. Суміщена модель речення «Дитина читає книжку» матиме вигляд

1A N)P V)2B N),*

* Тут і далі приймається система символів: – ім’я; 1...6 – відмінкові форми імен; – займенник; – прислівник; – дієприкметник; 0 – знак нульової позиції словоформи в структурі означаючого; знак «» при іменній формі – свідчення незаповненості позиції даної словоформи в конкретному реченні; – інфінітив; – відмінюване дієслово; – безособове дієслово; – фазове дієслово; – модальне дієслово; – дієслівна зв’язка; – безособово–предикативне слово; – в семантичній структурі речення – суб’єкт, перший об’єкт, – другий об’єкт; – знак відношень між предикативними предметами в семантичній структурі речення; § – заперечення.

де 1 означає першу, ліву, позицію предмета А і його імені N по відношенню до дієслова; 2 – другу, праву, позицію предмета і його імені відносно того ж дієслова.

Виділяють також актуальний, або комунікативний, аспект, призначення якого виділити у висловлюванні в конкретних реченевих умовах його функціонування те, що вже відоме (дане, або тему), і те, що сповіщається як нове (або рему).

На першому кроці класифікації за ознакою наявності/відсутності відтворюваної формально–граматичної моделі всі речення поділяються на членовані і нечленовані.

Обов'язкові поширювачі дієслова в правій позиції пов'язані з ним одностороннім обов'язковим і прогнозуючим зв'язком – сильним керуванням, а в лівій (якщо речення включає позицію N і, отже, є двоскладовим) двостороннім зв'язком – координацією. Якщо ж суб'єкт речення має форму непрямого відмінка (давального, орудного без прийменника, а також, за Золотовою, і орудного з прийменником з, який в такому разі функціонально дорівнює давальному без прийменника і визначає суб'єкт стану оцінюваної, найчастіше – несприятливої ситуації при предикуючому компоненті, вираженому предикативним прислівником, наприклад: «*Беда, с матушкою дурно: головокружение, рвота*»[1], то він є членом предикативних відношень.

Першим, підготовчим, кроком до побудови електронної моделі членованих речень, на наш погляд, повинно стати створення словника обов'язкових словосполучень: об'єднання дієслова і його валентно обов'язкових поширювачів в правому блоці.

Другим кроком побудови моделі речення є визначення його лівої позиції – позиції словоформи, що виконує функцію суб'єкта, а третім – оформлення імені відношення, тобто дієслова, позначенням категорії об'єктивної модальності, ствердження – заперечення, процесуальності.

Далі речення з синтагматично прогнозованою позицією N за ознакою парадигматичної прогнозованості/непрогнозованості цієї позиції поділяються на речення з позитивною позицією N₁ і речення з нульовою позицією N – неозначенено–особові речення. В останніх перетинається наявність синтагматичної прогнозованості позиції N₁ і відсутність парадигматичної прогнозованості цієї ж позиції, що виступає як показник неозначеності суб'єкта. Нульова позиція ніколи формально не заповнюється, а це і є показник неозначеності особи. Далі неозначенено–особові речення за формуєю числа дієслова–присудка поділяються на неозначенено–особистісні, в яких дієслово теперішнього і майбутнього часу має форму III особи множини і суб'єкт яких означає будь–яку сукупність осіб, і при тому ж одну, будь–яку особу, але не без виключення деяких з них (наприклад: «*Колись у нас багато читали*»), і неозначенено–предметні, в яких дієслово теперішнього й майбутнього часу має форму III особи однини і суб'єкт яких означає сукупність неживих чи живих предметів (крім людей), пов'язаних певною ознакою, але не без виключення деяких з них (наприклад: «*На сході знову блісне й погасне, блісне й погасне*»). Вперше їх виділив Т.П. Ломтєв, назвавши номінативними неозначенено–предметними [2].

Речення з позитивною позицією N далі поділяються на означено—особові і узагальнено—особові на основі врахування повноти / неповноти їхньої парадигми, а саме: потенційної можливості / неможливості побудови речень з дієсловами III особи. Ті з них, що мають повну дієслівну парадигму, це означено—особові речення.

Як видно із запропонованої класифікації речень, в ній відсутні деякі з типів речень, що традиційно, за О.О. Шахматовим, на основі врахування тільки синтагматичних зв'язків їх компонентів відносились до односкладних. [3]

По—перше, виключаємо з односкладних так звані номінативні, або називні, речення, в яких наявним є іменник в називному відмінку, наприклад: «*Ніч. З неба дивиться місяць*»(А. Тесленко).

По—друге, виключаємо із односкладних і речення з незаповненою позитивною позицією займенника I і II особи в ролі суб'єкта. Наприклад, речення «*Лугом іду, коня веду*»(з *пісні*) має модель

$$\text{Pron} \ V \ (\)N // V \ (\)N .$$

В конкретному використанні цього речення позиція Pron не заповнена, але вона прогнозується як форма займенника I особи однини.

По—третє, обсяг поняття «односкладні безособові речення» звужується нами за рахунок виведення з їхнього складу неозначено—предметних речень, що включають нульову позицію N, в функції суб'єкта дії, яка прогнозується синтагматично, але не прогнозується парадигматично і формально не заповнюється в жодній парадигматичній формі речення. Наприклад: «*Сьогодні на дворі гризить і блискає*»(розм.). Саме незаповнюваність позиції N, яку може займати будь—який предмет, живий чи неживий, крім назв людини, і робить речення неозначено—предметним. Порівняємо ще: «*Знов шкrebеться в кутку*»(розм.), «*Так болить під грудьми*»(розм.).

Отже, поділ речень на односкладні і двоскладні базується не на наявності/відсутності словесно виражених підмета і присудка, а на прогнозованості/не—прогнозованості їхніх позицій: кількість прогнозованих позицій словесних форм і визначає статус речення. Як уже зазначалося, для комп'ютерного відтворення речення доцільним, ефективнішим буде використання суміщеної, поєднаної формально — граматичної і структурно—семантичної моделі.

В обох моделях їхнім структуроутворювачем виступає дієслово. В структурно—граматичній моделі відбувається набір граматичних форм, що посідають всі прогнозовані дієсловом позиції. Наприклад речення «*Дідусь розповідає онукові казку*» має модель

$$N V \ (\)N N .$$

Семантична модель наведеного вище речення має вигляд

$$1A P V \ (\)2B 3C ,$$

тобто дієслово пов'язує три предикативні предмети A, B, C, які послідовно займають 1—шу позицію — позицію суб'єкта A), 2—у позицію — позицію першого об'єкта B) і 3—ю позицію — позицію другого об'єкта C).

Суміщення формально—граматичної і структурно—семантичної моделей дає можливість в разі необхідності ще й розкрити актуально—комунікативний

аспект речення, виділивши найбільш значимий компонент висловлювання (нове, або рему) в конкретних мовленнєвих ситуаціях його використання.

Засобом виділення реми в усному мовленні є наголос і порядок слів. В писемній мові засобом актуалізації є тільки порядок слідування компонентів речення, тож і в комп'ютерній моделі можна виділити актуально–значимий компонент, переносячи символ предмета–денотата з однієї позиції на іншу і зберігаючи при цьому граматичну форму його вираження.

1. Так, в першому варіанті наведеного вище речення, що має суміщену модель

$$1A(N \text{ P V } (\quad)) 2B(N \text{ 3C}(N)),$$

актуально–значимим (ремою) буде предмет, що займає позицію 3 і означає другий об'єкт – С (ім'я якого N). Він виступає в реченні як прямий додаток – *казку*.

2. В другому варіанті цього ж речення (із зміненим порядком слів, що втілюється в новому варіанті цієї ж моделі) актуально значимим (ремою) буде слово *дідусь*, що займає 3 позицію, має статус предмета А (суб'єкта) і виконує функцію підмета. Модель речення має варіант
1B(N)V () 2C(N) 3A(N) – «*Онукові розповідає казку дідусь*».

3. А в такому варіанті втілення цієї ж моделі, як 1A P N)V () 2C(N) 3B(N) – «*Дідусь розповідає казку онукові*», ремою є *онукові*, що означає перший об'єкт – В і граматично виступає в ролі непрямого додатка.

Отже, використання суміщеної моделі при електронному відтворенні речення дає можливість показати одночасно його формальну й семантичну організацію, а також і актуально–комунікативне спрямування.

Всі похідні речення–деривати пов’язуються з базовим реченням тотожністю складу предикатних предметів і їх імен, а також частковою тотожністю складу імені відношення між цими предметами в семантичній структурі речення.

I. Всі деривати I ступеня творення протистоять вихідному реченню за виявом таких семантико–сintаксичних категорій, як:

1. Категорія деміактивності суб'єкта–предмета А в 1, лівій, позиції моделі. Деривати I ступеня творення включають деміактивний суб'єкт, що має форму давального відмінка: «*Мені легко читається*» – 1A(N)PV (). Або орудного відмінка: «*Водою залило балку*» – 1A(N)V (л) 2B(N).

2. а Категорія узагальненості суб'єкта, як зазначалось, виявляється в двоскладних реченнях з неповною парадигмою: в них не може бути дієслів і особових займенників III особи. Позиція Pron в них має варіативне заповнення: може бути словесно вираженою (рідше) і словесно не вираженою. Порівняємо: «*Хоч ти плач, хоч ти скач, нічого не допоможе*» і «*Хоч плач, хоч скач – нічого не допоможе*». Модель цих речень: 1A Pron)PV (...).

2. б Категорія неозначеності суб'єкта – А пов’язується з прогнозованістю позиції N₁ на синтагматичному рівні й непрогнозованістю її на парадигма-

тичному рівні: «У нас охоче читають цю книжку». Модель цих речень включає нульову позицію N : 1A N)P V)nf)2B N).

3. Деривати I ступеня творення породжуються також за категорією фазовості дії: позначенням в них початку, продовження, кінця дії шляхом введення дієслів *починати*, *продовжувати*, *переставати*. Наприклад, «Я починаю читати цю книгу» – 1A N)P V)Inf)2B N).

4. Деривати цього ж ступеня творення протистоять вихідному речення і за виявом форми об'єктивної модальності як ірреальної. Вони включають допоміжні дієслова *хочу*, *можу* або прикметник *повинен*. Останній в усіх часових формах, крім форми теперішнього часу, поєднується з дієслівною зв'язкою *бути*. Наприклад: 1A N)P V)nf)2B N) – «Я хочу читати цю книжку»; 1A N)P V)dj)nf)2B N) – «Я повинен читати цю книжку».

Речення всіх ступенів породження разом з вихідним реченням становлять одне дериваційне гніздо, що утворює його семантико–сintаксичне поле.

ІІ. На другому ступені творення синтаксичних дериватів серед них виділяються шість паралельних груп.

1. Деривати, що утворюються від вихідного речення і дериватів I ступеня творення за формуєю реалізації категорії об'єктивної модальності (реальність–ирреальність) як заперечні. Речення із заперечною формою вияву модальності включають до свого складу частку *не*. Наприклад: «Я не читаю цю книжку» – 1A N)P neg V)nf)2B N).

2. Деривати, що поєднують ірреальну модальність (і утворюються від відповідних дериватів I ступеня з активним чи деміактивним суб'єктом) і фазовість дії. Наприклад: «Я хочу продовжувати читати цю книжку» – 1A N)P V)Inf)nf)2B N).

3. Деривати, що поєднують реальну модальність дії з деміактивним суб'єктом, до яких додається значення фазовості. Наприклад: «Мені починає легко читатися» – 1A N)P V ()nf ().

4. Деривати, які утворюються від похідного речення і дериватів I ступеня творення, що включають активний суб'єкт, за ознакою конвертованості – зміни прямого напряму відношення між предикатними предметами на зворотний[2]. Порівняємо: «Я читаю цю книжку» і «Ця книжка читається мною»:

1A N)P V)nf)2B N) і 1B N)P V)nf)2A N).

Як бачимо, від речень з актуалізацією різних компонентів їхнього складу конвертовані речення відрізняються тим, що в них передусім змінюється а) напрям дії між предикатними предметами і разом з цим б) оформлення імені відношення, тобто присудка: перехідне дієслово замінюється неперехідним зворотним дієсловом з постфіксом –ся або пасивним дієприкметником минулого часу; в) змінюються позиції іменних словоформ; г) а також їхнє граматичне оформлення і д) функція в реченні. В реченнях же з актуалізованими компонентами при зміні ремі міняються їхні позиції в реченні, але зберігається граматична форма їхнього вираження і семантико–сintаксична функція в реченні.

5. Деривати II ступеня творення, що являють собою конверсиви дериватів I ступеня – неозначенено–особових речень з дієсловами доконаного виду, переходят в безособові реченням з присудком у формі пасивного дієприкметника минулого часу на –но, –то, включаючи при цьому нульову позицію активного неозначеного суб'єкта. Порівнямо: «У нас прочитали цю книжку» і «Цю книжку у нас прочитано». Модель останнього речення така:

1B N)P V)Part)2A(N).

6. Деривати з деміактивним суб'єктом, що виражают об'єктивну реалізацію ірреальної модальності дії, тобто перехід можливості, необхідності або бажаності дії в реальність. Порівнямо: «Мені треба читати цю книгу» і «Мені доводиться читати цю книгу», де *доводиться* – це *треба і роблю*:

1A N)P V)Praed)Inf (ч)2B N) i
1A N)P V (Inf (ч 2B(N).

III. Деривати III ступеня творення протистоять дериватам II ступеня як заперечні. Наприклад, «Я не можу починати читати цю книжку»:

1A N)P V)Inf (ч Inf (ч 2B(N).

IV. Деривати IV ступеня утворюються від похідних особових речень II ступеня творення – конверсивів із значенням ірреальної модальності, до якої додається значення фазовості. Наприклад: «Ця книжка може починати читатися мною» – 1B N)P V (Inf (ч Inf (ч 2A(N).

V. Деривати V ступеня утворюються від дериватів IV ступеня і протистоять їм як заперечні. Порівняйте: «Ця книжка не повинна перестати читатися (мною):

1B N)P neg V)Adj (ч)Inf (ч)Inf(ч 2A(N).

Об'єктивне виявлення типів речень на основі синтагматико–парадигматичного прогнозування позицій їхніх словоформ, встановлення бази їхніх моделей, врахування їхньої дериваційної інтенції як основи побудови дериваційної парадигми дозволяє електронно відтворити реченняожної моделі, а також дериваційні ланцюжки і дериваційну парадигму в цілому.

Література

1. Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
2. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории.– М.:МГУ, 1972. – С.112–135, С. 160–162.
3. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгиз, 1941, С. 49–131.
4. Шевцова А.А. Неполные предложения в современном русском языке. – Донецк: ДонГУ, 1978. – С. 68–79.
5. Шевцова А.О. Дериваційна парадигма речення та його семантико–синтаксичне поле // Нариси досліджень у галузі гуманітарних наук в педвузі. – Збірник наукових та науково–методичних праць .– Горлівка: ГДПІМ, 1996. – Вип.ІІ. – Т.ІІ. – С. 209–213.